

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN BİR YADİGÂRI: ADANA HAMİDİYE SANAYİ MEKTEBİ

SULTAN II. ABDULHAMID'S ONE MEMENTO: ADANA HAMİDİYE INDUSTRY SCHOOL

Ali Rıza GÖNÜLLÜ*

Osmanlı Devletinde modern anlamda mesleki ve teknik eğitim konusunda çalışmalar Tanzimat'ın ilanından sonra başlamıştır. Ancak Mithat Paşa tarafından ıslahhanelerin kurulması ile mesleki ve teknik eğitim ülke genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Mesleki ve teknik eğitim hizmetleri Sultan II. Abdülhamid döneminde önemli bir yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerinde çeşitli mesleki ve teknik mektepler açılmıştır. Bunlar arasında erkek sanayi mektepleri de bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamid Döneminde hizmete giren sanayi mekteplerinden birisi de Adana'da açılan Hamidiye Sanayi Mektebidir. Bu mektep Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. Yıldönümü hatırasına, Adana Islahhanesinin, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi haline dönüştürülmesi ile 22 Ağustos 1900 tarihinde eğitim faaliyetine başlamıştır. Bu mektebin hizmete girmesinde Adana Valiliğinin, mahalli halkın, Adana Ziraat ve Sanayi Odasının önemli katkıları olmuştur. Beş yıl süreli olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin 6 Şubat 1901 tarihinde yıllara göre ders cetveli yayımlanmıştır. Bu ders cetveline göre kültür dersleri ile birlikte muhtelif dini dersler mektebin müfredat programında yer almıştır. Ayrıca bu mektepte yabancı dil olarak da Farsça, Arapça ve Fransızca öğretiliyordu. Teorik dersler için sabahları sanat öğretiminden evvel bir saat ve akşamları yemekten sonra iki saat tahsis edilmiştir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin işleyişi, diğer bazı sanayi mektepleri gibi, Islahhaneler Nizamnamesinin hükümlerine göre tanzim edilmiştir. 1900 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin mektep meclisi Ali Said Efendi'nin başkanlığında altı azadan meydana gelmiştir. Aynı yıl mektebin

* Dr. Alanya Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Alanya/Türkiye, argonullu@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7659-8657>.

müdürü Abdürrahim Efendidir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde 1900 yılında 26 talebe, 1902 yılında da 81 talebe öğrenim görmüştür. Bu mektepte beş meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar Matbaacılık, Demircilik, Marangozluk, Kunduracılık ve Terzilik bölümleridir. Mektebin bu meslek bölümlerinde Müslüman ustaların yanında gayri Müslim ustalar da öğretici olarak çalışmışlardır. Mektebin ihtiyacı olan çeşitli ders araç ve gereçleri de imkânlar ölçüsünde temin edilmiştir. Ayrıca mektebin fiziki olarak gelişmesi için ilave bölümler inşa edilmiştir. Bu mektebe tayin edilen muallimlere ve diğer görevlilere devlet tarafından harcırahları verilmiştir. Gelirleri yeterli olmadığı için, mektebin giderlerini karşılamak üzere merkezi yönetim tarafından, adı geçen mektebe muhtelif gelirler tahsis edilmiştir. Bu mektep Milli Mücadeleden sonra Mustafa Kemal tarafından 16 Mart 1923 tarihinde ziyaret edilmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, Mesleki Eğitim, İslahane, Sanayi Mektebi

•

Abstract

In the Ottoman Empire, studies on vocational and technical education in the modern sense started after the declaration of Tanzimat. With the establishment of correctional institutions by Mithat Pasha, vocational and technical education started to spread throughout the country. Vocational and technical education services gained a significant intensity during Sultan II. Abdulhamid's period. During this period, various vocational and technical schools were opened in various places of Ottoman country. Male industrial schools were among these too. One of the industrial schools that entered service during the reign of Sultan II. Abdülhamid was Hamidiye Industry School, which opened in Adana. This school started its educational activity on August 22 1900, with Adana Correctional Institutions transition into Adana Hamidiye Industrial School for memory of Sultan II. Abdülhamid's 25th anniversary to commemoration of the throne. Adana Governorate, local people, Adana Chamber of Agriculture and Industry had important contributions for this school. The course table of the Adana Hamidiye Industrial School according to years which lasted for five years, was published on 6 February, 1901. According to this course schedule, cultural lessons and various religious lessons were included in the course table. In addition, Persian, Arabic and French were being taught as a foreign language at this school. For the theoretical lectures, one hour was given before the art teaching in the morning and two hours after dinner. The operation of the Adana Hamidiye Industrial School was arranged according to the provisions of the Correctional Institutions Regulations, just like some other industrial schools. In 1900, Adana Hamidiye Industrial School's council, was formed of chairmanship of Ali Said Efendi and six major members. In the same year, Abdurrahim Efendi was the director of the school. In Adana Hamidiye Industry School, 26 students were educated in 1900 and 81 students in 1902. There were five vocational departments in this school. These were Printing, Forging, Carpentry, Shoemaking and Tailoring. In these occupational sections of the school, Muslim masters and non-Muslim masters worked as instructors. The necessary course materials and equipment were also provided for the school as far as possible. Additional sections were constructed to the school for

physical development too. The teachers and the other officials subsistences assigned to this school were paid by the government. Since their incomes were not sufficient, various revenues have been allocated to the mentioned school by the central administration in order to cover the expenses. This school was visited by Mustafa Kemal on March 16, 1923 after the National Struggle.

•

Keywords

Ottoman State, National Struggle, Vocational Education, Correctional Institutions, Industry School

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde modern anlamda mesleki ve teknik eğitim konusunda çalışmalar Tanzimat'ın ilanından sonra başlamıştır. Ancak ülke genelinde yaygın olarak mesleki ve teknik eğitim, Tuna Valisi Mithat Paşa'nın 1863 yılında Niş'te ilk ıslahhaneyi kurması ile hız kazanmıştır. Bu kurumun amacı yetim ve öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan Müslüman ve gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacını taşıyordu. Bu ıslahhanedeki eğitim ve öğretimden iyi sonuçlar alınması üzerine 1864'te Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de birer ıslahhane daha açılmıştır. Türkiye'de hem mesleki ve teknik eğitimin hem de korunmaya muhtaç çocukların eğitimin gelişimi bakımından önemli bir yere sahip olan ıslahhaneler birkaç yıl içinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok vilayete yayılmıştır¹.

Tuna Valiliğinden, İstanbul'da Şûra-yi Devlet Başkanlığına atanan Mithat Paşa, mesleki ve teknik mekteplerin ülke genelinde yaygınlaştırılması için faaliyetlere başlamıştır. Bu faaliyetlerin başında 1866 yılında Türk sanayisinin kalkındırılması için İstanbul'da Islah-ı Sanayi Komisyonunu oluşturması gelmektedir. Bu komisyonun önemli çalışmalarından birisi², 10 Aralık 1868 yılında çıkardığı Dersaadet Mekteb-i Sanayi Nizamnamesidir. Adı geçen nizamname 4 bap ve 64 maddeden meydana gelmiştir³.

Dersaadet Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi'nin çıkmasından sonra başta İstanbul olmak üzere, ülke genelinde mesleki ve teknik mektepler açılmaya başlamıştır. 1868 yılında İzmir, Bursa, Kastamonu, Bosna, Trabzon, İskodra'da, 1869 yılında Erzurum'da, 1970 yılında Diyarbakır'da bu nizamnameye uygun mektepler açılmıştır. Mesleki ve teknik eğitim alanındaki gelişmelere kızlar da dâhil edilmiş, Kastamonu ve İskodra'daki mesleki ve teknik mekteplerde kızlara mahsus eğitim verilmeye başlanmıştır⁴.

Bu arada Sultan II. Abdülhamid tahta geçmiştir (1876-1909). Bu devir gerek içeride gerekse dışarı da siyasi ve ekonomik sıkıntıların zirvede olduğu yıllarda

¹Cemil Öztürk, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu; Islahhaneler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s.427; Cemil Öztürk, "Islahhane Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 19, İstanbul 1999, s.190

²Ebubekir Çınar, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mesleki ve Teknik Eğitim*, Konya 2007, s.43-44; Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

³Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesi için bakınız. *Düstur*, Cüz-i Sani, Matbaa-i Amire İstanbul 1289, s.258

⁴ ağıt, s.44.

başlamıştır. Bu sebepten dolayı devrin ilk yılları her alanda toparlanma gayreti ile geçtiğinden, ıslahhaneler başka bir deyişle sanayi mektepleri özelinde bir gelişim kaydedilmemiştir. Mekteplerin⁵ yeniden gelişim sürecine girmesi ise 1890'lı yıllardan sonra olmuştur. Memleketin genel eğitim seviyesindeki artış ile zirai alanda olmak üzere makineleşmede kaydedilen ilerleme sanayi mekteplerini dönüştürmeyi zorunlu kıldığı gibi mesleki ve teknik eğitime olan ihtiyacı da daha belirgin hale getirmiştir. Devletin kayıtsız kalmadığı bu vaziyet nedeniyledir ki sanayi mektepleri Sultan II. Abdülhamid'e izafeten Hamidiye sıfatını kullanarak yeniden faal olmaya başlamışlardır. Kapananlar yeni binalar inşa edilmek suretiyle tekrar açıldığı gibi bunlara "kadimi vechle ianelerle küşat olunan yenileri" eklenmiştir⁶. Burada üzerinde

durulmamış olan ve Sultan II. Abdülhamit Döneminde hizmete giren Adana Hamidiye Sanayi Mektebi hakkında bilgi verilecektir⁷.

1. ADANA HAMİDİYE SANAYİ MEKTEBİ

Osmanlı ülkesinde ıslahhanelerin açıldığı dönemde Adana'da da bir ıslahhanenin varlığından bahsedilmektedir⁸. 1872 yılında Adana ıslahhanesinde iki meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar Kunduracılık ve Terzilik bölümleridir. Adana ıslahhanesinin memuru Ahmet Fahri Efendi, Kâtibi Mehmet Tevfik Efendi, Türkçe Hocası Nuh Efendi ve Zabıta Memuru da Osman Ağa idi. Bunun yanında Kunduracı Ustası Gavril, Dikiş Ustası Ahmet Çavuş ve Çulha Ustası da Şemonda. Bunların yanında ıslahhanede sekiz de kalfa bulunuyordu. Aynı yıl Adana ıslahhanesinin kunduracılık bölümünde 21 ve terzilik bölümünde 26

⁵ Bu konuda bakınız: Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s.73 vd.

⁶ Mehmet Ali Yıldırım, "Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimi; Vilayet Sanayi Mektepleri", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu, Selanik 20-21 Şubat 2014, Bildiriler*, Cilt:2, Ankara 2014, s.217 vd.

⁷ Sanayi Mektepleri için bakınız: Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1996)*, Ankara 1996, s.340 vd; Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, Konya 2004, s.282; Büşra Karataşer, " Konya Hamidiye Sanayi Mektebi (1901-1906)", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırklareli 2017, s. 121 vd; Mehmet Ali Yıldırım, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:31, Sayı:52, Ankara 1912, s.135 vd; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:37, Sayı:37, Trabzon 2013, s.75;Nurcan İnci Fırat, "Konya'daki Eski Sanayi Mektebi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:XXIX, Ankara 2005, s.145 vd.

⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mühimme Kalemi (BOA. A. MKT. MHM.) Nr.452/41; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. MF. MKT.) Nr.13/21

talebe öğrenim görüyordu⁹. Ancak daha sonraki yıllara ait belgelerde Adana İslahhanesinden bahsedilmemiştir¹⁰.

Bununla birlikte bir müddet sonra Adana İslahhanesinin yeni bir isimle tekrar eğitim hizmetine girdiği görülmektedir. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. Yıldönümü hatırasına, Adana İslahhanesi, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi haline dönüştürülmüştür. Bunun sonunda Adana Hamidiye Sanayi Mektebi, 22 Ağustos 1900 tarihinde eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Bu mektebin yeniden hizmete girmesinde Adana Valiliğinin, mahalli halkın, Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odasının önemli katkıları olmuştur. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi, kendisine ait bazı hususi talimat ve kararlar yanında İslahhaneler Nizamnamesi'ne¹¹ dayanarak idare edilmiştir¹².

Milli Mücadele'den sonra 15 Mart 1923 tarihinde Adana'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 16 Mart günü Kolordu Komutanlığı, Ulu Cami, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Hastane ile Öğretmenler Cemiyeti'nin yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ni de ziyaret etmiştir¹³. Sultan II. Abdülhamid'in bir yadigarı olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Cumhuriyet Döneminde de Türk eğitiminin hizmetinde olmuştur. Bu mektep ilk önce İnkılâp İlkokulu olarak kullanılmıştır. Günümüzde de İnkılâp İmam Hatip Ortaokulu olarak faaliyet göstermektedir¹⁴.

1.1.Mektep Meclisi ve Mektep İdare Heyeti

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin yönetiminde iki heyet görev yapıyordu. Bunlardan birisi mektep meclisi, diğeri de idare heyeti idi. Mektep meclisinde mülki ve mahalli idare amirleri ile sivil toplum kuruluşlarından ve muhtelif devlet kurumlarından üyeler bulunuyordu. İdare heyetinde de mektep de görev yapan muallim ve ustalarla diğeri görevliler yer alıyordu. 1900 yılında mektep meclisi şu kişilerden teşekkül etmiştir. Reis: Nazır Ali Sadi Efendi, Azalar: Belediye Reisi İbrahim Efendi, Ticaret Odası Reisi Sanisi Hacı Osman Bey, Mektep Müdürü Abdürrahim Efendi, Eytam Müdürü Süleyman Efendi, Büber Oğlu Yuvanaki Efendi ve İlyas Terkman Efendi¹⁵.

⁹ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1289, s.46

¹⁰ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1296, s.127

¹¹ Vilayet İslahhane Nizamnamesi için bakınız; *Düstur*, Cüz-i Sani, Matbaa-i Amire İstanbul, s.277

¹²BOA. MF. MKT. Nr.550/9; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.358-359

¹³ Erdem Çakmak, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:30, Sayı: 90, Ankara 2014, s.59.

¹⁴ Bu bilgi Adana İnkılâp İmam Hatip Okulu Müdürlüğü ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹⁵ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

Aynı yıl idare heyeti de şu kişilerden meydana gelmiştir. Nazır: Gergerizade Ali Sadi Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, Kâtip ve Fahri Muallim Ahmet Muhtar Efendi, Fahri Muallim İhsan Fikri Efendi, Muallim Şevki Efendi, Demirci Ustası Mehmet Usta, Marangoz Ustası Ermenak Usta, Kunduracı Ustası Serkes Usta, Terzi Ustası Rupen Usta, Ambar ve Mubayaa Memuru Vasil Efendi ve Aşçı Ruşen Ağa¹⁶.

1901 yılında mektebin idare heyetinde şu kişiler bulunuyordu; Fahri Nazır: Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Reisi Ali Sadi Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, İdare Meclisi Azasından İbrahim Efendi, İdare Meclisi Azasından ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Reis Yardımcısı Hacı Osman Bey, İdare Meclisi Azasından ve Eytam Müdürü Süleyman Efendi, İdare Meclisi ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Azasından Yuvanaki Efendi, İdare Meclisi ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası Azasından İlyas Terkman Efendi, Katip ve Fahri Muallim Muhtar Efendi, Muallim Şevki Efendi, Ambar ve Mubayaa Memuru Musa Sıtkı Efendi, Mubassır Vasili Efendi, Demirhane Muallimi Mehmet Ağa, Marangozhane Muallimi Ermenak Efendi, Terzihane Muallimi Rupen Efendi, Kunduracıhane Muallimi Serkas Efendi ve Aşçı Peruş Efendidir¹⁷.

1902 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin Umumi Nazırı: Adana Valisi Fahri Paşa ve Fahri Nazır İbrahim Rasih Efendidir. Mektep Meclisinde de Reis ve Fahri Nazır İbrahim Efendi, Azalar Debbağ-zade Hacı Ali Efendi, Hacı Osman Efendi, Belediye Reisi Kadri Bey, Müdür Abdürrahim Efendi, Mektubi Kalem Halifesinden Süleyman Efendi, Büber oğlu Yuvanaki Efendi, Teodos Efendi ve Şahbazyan Manuk Efendi yer almıştır¹⁸. Aynı yıl mektebin idare heyetinde Umumi Müdür Abdürrahim Efendi, Müdür Muavini ve Muallim İhsan Fikri Efendi, Muhasebe ve İmalat Memuru Ahmet Muhtar Efendi, Muhasebe Kâtibi Abdurrahman Efendi, İmalat Kâtibi Emin Efendi, Mubayaa Memuru Hayri Efendi, Muallim Şevki Efendi, Muallim Abdülkadir Efendi, Marangoz Ustası Vehbi Efendi, Tesviyeci Kadri Efendi, Tornacı Faik Efendi, Ocağcı Petro Efendi, Arabacı Ohan Usta, Terzi Ustası Yağoz Efendi, Muavini Vais Usta, Kunduracı Ustası Loka Usta ve Muavini Bünyamin Kalfa bulunmaktadır¹⁹.

1903 yılında da mektebin idare heyetinde Nazır ve Meclis Reisi İbrahim Rasih Efendi, Müdür Abdürrahim Efendi, Muavin İhsan Fikri Efendi, Muhasebe Memuru Muhtar Efendi, Muhasebe Kâtibi Abdurrahman Efendi, Mubayaa

¹⁶a.g.e. s.98

¹⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

¹⁸ *Adana Vilayeti Salnamesi*, Adana 1318, s.117-118

¹⁹ a.g.e. s.118

Memuru Hayri Efendi, Muallim İhsan Efendi, Muallim Şevki Efendi, Muallim Abdulkadir Efendi, Muallim Sadi Efendi ve Mubassır Mehmet Efendi vardır²⁰.

Aynı yıl mektebin mektep meclisi de şu isimlerden müteşekkildir: Reis Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası Reisi Evveli ve Meclis İdare-i Vilayet Azasından İbrahim Efendi, Azalar İstinaf Hukuk Mahkemesi Azasından Debbağ-zade Hacı Ali Efendi, eşraftan Tekeli- zade Osman Bey, Belediye Reisi Hacı Bey-zade Kadri Efendi, Mektubi Kaleminden Süleyman Efendi, İstinaf Mahkemesi Azasından Kuzma Simon oğlu Hacı Efendi, Ticaret Odası Azasından Büber oğlu Yuvanaki Efendi ve Ticaret Odası Azasından Şehbazyan Manuk Efendi²¹.

1.2.Dersler

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin yıllık ders cetveli 6 Şubat 1901 tarihinde yayınlanmıştır. Buna göre adı geçen okul 5 yıl sürelidir. Bu mektepte kültür dersleri, dini dersler ve yabancı dil dersleri verilmiştir. Yabancı dil dersleri arasında Farsça, Arapça ve Fransızca dersleri bulunmaktadır. Ancak yıllık ders cetvelinde kültür derslerinin haftada kaç saat okunacağı belirtilmemiştir. Bunun yanında ilk yıl ders sayısı az olduğu halde, daha sonraki yıllarda ders sayılarında bir artış söz konusu olmuştur. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde verilen dersler şunlardır; 1. Yıl; Elifba, Hesab-ı Zihni, İlmihal ve Farsî Dersleri, 2. Yıl; Sarf-ı Osmanî, Kavaid-i Lisaniye ve İmla, Hüsn-ü Hat, İlmihal, Hesap, Hendese-i Hattîye, Farsî ve Resim Dersleri, 3.Yıl; İlmihal, Kavaid-i Lisaniye ve İmla, Hüsn-ü Hat, Hesap, Hendese, Farsî, Arabî ve Resim Dersleri, 4.Yıl; Vezâif-i Diniye ve Ahlak, Hendese, Fransızca, Arabî, Memalik-i Osmanîye Coğrafyası, Kavaid-i Lisaniye ve Kitabet ile Resim Dersleri ve 5. Yıl; Tarih ve Ahlak, Coğrafya, Makine, Hikmet, Fransızca, Kavaid-i Osmanîye ve Kitabet, Amel-i Usul Defteri ve Resim Dersleridir. Adı geçen kültür derslerinin öğretilmesi için sabahları sanat öğretiminden evvel bir saat ve akşamları yemekten sonra iki saat tahsis edilmiştir²².

²⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.328

²¹ a.g.e., s.328

²² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.358-359

Tablo 1: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Ders Cetveli²³.

YILLAR				
1. YIL	2. YIL	3. YIL	4. YIL	5. YIL
Elifba (Kıraat ve İmla)	Sarf-ı Osmani	İlmihal	Vezaif-i Diniye ve Ahlak	Tarih ve Ahlak
Hesab-ı Zihni	(Kıraatve İmla)	Kavaid-i Lisaniye ve İmla	Hendese	(Muhtasar)
İlmihal (Muhtasar)	Hüsn-ü Hat	Hüsn-ü Hat	(Satuh ve Ecsam)	Coğrafya
Farisi	İlmihal	Hesap	Fransızca	(Muhtasar Coğrafya-i Umumi)
(Talim-i Farisi'den bir miktar)	(Biraz mufassalca)	(Kesr-i Adi ve İşari)	(Alfabe ve Kıraat)	Makine
	Hesap	Hendese	Arabi	(Muhtasar)
	(Amel-i Erbaa)	(Hendese-i Resmiye)	(Sarf)	Hikmet
	Hendese-i Hattıye	Farisi	Memalik-i, Osmaniye	(Muhtasar)
	Farisi	Arabi	Coğrafyası	Fransızca
	(Usul-u Farisi)	(Mabadi-i Sarf)	Kavaid-i Lisaniye	(Kıraata devam)
	Resim	Resim	ve Kitabet	Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet
			Resim	Amel-i Usul Defteri Resim

1.3.Sanat Bölümleri

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde 1900 yılında dört meslek bölümü bulunuyordu. Bunlar; Demircilik, Marangozculuk, Kunduracılık ve Terzilik bölümleriydi²⁴. 1902 yılında da aynı bölümler devam etmiştir²⁵. 1903 yılında Adana Vilayet Matbaası, Adana Hamidiye Sanayi Mektebine tahsis edilmiş ve bölüm sayısı beşe çıkmıştır²⁶.

²³ a.g.e. s.358

²⁴ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

²⁵ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

²⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Asr Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.329

1900 yılında adı geçen bölümlerde bulunan ustalar şunlardır. Demirci Ustası; Mehmet Usta, Marangoz Ustası; Ermenak Usta, Kunduracı Ustası; Serkas Usta, Terzi Ustası: Rupen Usta²⁷. 1902 yılında da aynı isimler görevlerine devam etmiştir²⁸.

1903 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin imalat idaresi de şu şekilde teşekkül etmiştir. İmalat Memuru Muhtar Efendi ve İmalat Kâtibi Emin Efendi. Matbaa Bölümünde Matbaa Ser Muharriri Meclis İdare-i Vilayet Kâtibi Ebu'l Serya Sami Bey, Muharriri Mektubi Kaleminden Sadi Efendi, Lotoğrafya Memuru İzzet Efendi, Lotoğrafya Muavini Şevket Efendi, Ser Mürettip Ali Efendi ve Ser Mürettip Muavini Emin Efendidir. Ayrıca bu bölümde üç hademe vardır.

Demirhane İdaresinde; Ustabaşı Kadri Efendi, Tornacı Ustası Faik Efendi, Dökmeci Ustası Mıgırdıç Efendi, Ocağcı Petro Efendi ve Arabacı Orhan Efendidir. Marangozhane İdaresinde; Ustabaşı Vehbi Efendi, Muavini Beşir Efendi ve Arabacı Ustası Ali Efendidir.

Terzihane İdaresinde; Ustabaşı Boğuş Efendi ve Muavini Bayis Efendidir.

Kundurahane İdaresinde; Ustabaşı Necip Efendi, Muavini Ağop Efendi, Muavini Hiristo Efendi, Muavini Bodus Efendi ve Muavini Kosti Efendidir²⁹.

1.4.Talebe Sayısı

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde Müslüman çocuklarının yanında, gayri Müslim çocuklar da eğitim görmüştür. Mektep de 1900 yılında 26 talebe³⁰, 1901 yılında 27 talebe³¹.1902 yılında 66'ı Müslim, 15'i gayri Müslim ve toplam 81 talebe³², 1903 yılında da 85 talebe eğitim almıştır³³.

2.MAAŞLAR

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde görev yapan personele muhtelif miktarlarda aylık maaş verilmiştir. Aşağıda 6 Mayıs 1903 tarihine göre mektep yönetiminin, muallimlerin, sanathanelerde görev yapan ustalar ile diğer görevlilerin ve matbaada çalışanlarının maaşları gösterilmiştir. Adı geçen mektepte en düşük maaş 100 kuruş, en yüksek maaş da 1.500 kuruş olarak tahsis edilmiştir³⁴.

²⁷ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

²⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

²⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.329

³⁰ Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316, s.98

³¹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319, s.359

³² Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1318, s.118

³³ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321, s.328

³⁴ BOA. DH. MKT. Nr.671/60

Tablo 2: Görevlilerin Aylık Maaş Miktarı³⁵.

Görevi	Aylık Maaşı (Kuruş)
Müdür	400
Müdür muavini	200
Muhasebe ve İmalat Memuru	450
Muhasebe Katibi	200
İmalat Katibi	200
Mubayaa Memuru	200
Muallim	200
Hademe	100
Aşçı	150
Sofracı	100
Mubassır	150
Demirhane Ustası	800
Torna Ustası	400
Arabacı	500
Ocakçı	500
Dökmeci Ustası	610
Dökmeci Ustası Muavini	400
Marangozhane Ustabaşı	500
Marangozhane Ustabaşı Muavini	400
Arabacı	300
Terzihane Ustabaşı	450
Terzihane Ustabaşı Muavini	400
Kundurahane Ustabaşı	500
Kundurahane Ustabaşı Muavini	400
Makineci	300
Matbaa Nazırı	1.500
Ser muharrir	400
Muharrir	450
Ser Mürettip	450
Ser Mürettip Muavini	180
Hattat	150

³⁵ Aynı Belge.

<i>Lotografya Memur Muavini</i>	120
<i>Müvezzi</i>	100

3.TAYİN

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine ihtiyaç hâsıl olduğu zaman müdür, muallim vs. gibi görevliler tayin edilmiştir. Mesela; Adana Vilayeti tarafından Adana Hamidiye Sanayi Mektebine 1.000 kuruş maaşla, lisan bilen ve makine fennine vakıf, idare ve hesap işlerini yerine getirmeye muktedir bir müdürün tayin edilmesi Sadaret'ten talep edilmişti. Bu talep Sadaret tarafından 1 Ekim 1906 tarihinde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne iletilmişti. Adı geçen nezaret de, bu konuyu Mekteb-i Sanayi Umum Müdürlüğü Vekâletine havale etmiştir. Bu arada 1906 yılında sanayi mektebinden diploma ile mezun olan kişilerin bir kısmı Hamidiye Hicaz şimendiferinde istihdam olunmuştu. Diğerlerinin de her biri değişik yerlerde çalışıyordu. Mekteb-i Sanayi Umum Müdürlüğü Vekâleti bir sanayi mektebi müdürlüğünü idare etmek için, tayin edilecek müdürün oldukça tecrübeye sahip olması gerektiği tespitinde bulunmuştu. Bunun için 1900 yılında İstanbul Sanayi Mektebinden mezun olan Keldani Cemaatinden Nasri Efendi bu görev için düşünülmüştü. Çünkü Nasri Efendi, İstanbul Sanayi Mektebinden mezun olduktan sonra, Konya'da harman makineleri işletmesinde ve Terkos Kumpanyasında makinist muavinliği yapmış, ayrıca Anadolu Şimendifer Kumpanyasının Eskişehir Fabrikasında çalışmıştır. Bununla birlikte lokomotiflerde makinist muavinliği yanında, sair yerlerde çalışan ve belli bir tecrübe sahibi olan Nasri Efendi, Arapça ve Fransızca Dillerine de aşina olmakla beraber ameli ve nazari resim ve fenni makineler konusunda tahsil yapmıştır. Bunun yanında Nasri Efendi güzel ahlaka da sahipti. Adı geçen umum müdürlük tarafından Nasri Efendi'nin kendi görüşü de alınarak Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bunun üzerine Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden 20 Kasım 1906 tarihinde Sadaret'e gönderilen yazıda, Nasri Efendi'nin harcırahı gönderildiği takdirde Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne gidebileceği bilgisi verilmiş ve konu ile ilgili olarak Adana Vilayeti'ne tebligat yapılması istenmiştir³⁶. Sadaret tarafından da 26 Kasım 1906 tarihinde Adana Vilayetine konu hakkında tebligat yapılmış ve gerekli işlemin yapılması istenmiştir³⁷. Adana Vilayeti de, Nasri Efendi'nin harcırahı olan 890 kuruşu postaya vererek Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA. BEO.) Nr. 2950/221221. Lef.1.

³⁷ Aynı Belge. Lef.2.

göndermiştir. Ayrıca bu konu hakkında adı geçen vilayet tarafından Sadaret haberdar edilmiştir (12 Aralık 1906)³⁸.

Sadaret de 22 Aralık 1906 tarihinde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne Adana Vilayeti tarafından Nasri Efendinin harcırahın gönderildiği bilgisi verilmiştir³⁹. Ancak Nasri Efendi hakkında 23 Şubat 1907 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bazı olumsuz iddiaları kapsayan bir dilekçe gönderilmiştir⁴⁰. Dâhiliye Nezareti de 7 Mart 1907 tarihinde Adana Valiliğine gönderdiği yazıda, bahse konu dilekçede ortaya atılan iddiaların araştırılmasını ve gerçeğin ortaya çıkarılmasını istemiştir⁴¹.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine tayin edilen müdürlerden birisi de Hasan Mahzuni Efendidir. Şöyle ki; İsviçre'nin Lozan şehrinde Elektrik ve Makine Mühendisliği tahsil etmiş olan Hasan Mahzuni Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne tahsisatı vilayet hususi bütçesine dâhil olan sanayi mekteplerinin birisinde fen memurluğu veya muallimliklerden bir veya ikisini deruhte etmek arzusunda olduğu talebini bildirmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından 7 Kasım 1913 tarihinde Adana Vilayetinden konu ile ilgili bilgi istenmiştir⁴². Adana Vilayeti de 14 Aralık 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Hasan Mahzuni Bey'in 2.000 kuruş maaşla ve ihdası zaruri bulunan Ameli Makine ve Elektrik Dersi Muallimliğini deruhte etmek şartıyla müdürlüğe tayin edilmesinin uygun bulunduğunu bildirmiştir⁴³. Bunun üzerine Hasan Mahzuni Bey'in görevi kabul ettiği Dâhiliye Nezareti tarafından 17 Aralık 1913 tarihinde Adana Vilayetine bildirilerek, adı geçen kişinin memuriyete gidebilmesi için harcırahının gönderilmesi istenmiştir⁴⁴.

Hasan Mahzuni Bey'in İstanbul'dan Adana'ya kadar 178 saat itibarıyla ve saatte 10 kuruş hesabıyla harcırahı 1.780 kuruştur. Ancak bu miktardan %5 tekaüdiye ve %3 Harp Vergisi kesilmiştir. Adana Vilayeti geriye kalan 1.637 kuruş 20 parayı Adana Bank Osmanî Şubesine teslim etmiştir. Buradan alınmış olan 3 Ocak 1914 tarihli poliçe Adana Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir⁴⁵.

³⁸ Aynı Belge. Lef.3.

³⁹ BOA. BEO. Nr.2966/222428

⁴⁰ BOA. DH. MKT. Nr. 1152/47.Lef.1

⁴¹ Aynı Belge. Lef.2.

⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (BOA. DH. UVM.) Nr. 68/46. Lef.1.

⁴³ Aynı Belge. Lef.2

⁴⁴ Aynı Belge. Lef.3

⁴⁵ Aynı Belge. Lef.4.

Dâhiliye Nezareti de 11 Ocak 1914 tarihinde harcırahın Hasan Mahzuni Beye teslimine edildiğini ve adı geçen kişinin İstanbul'dan hareket edeceğini Adana Vilayetine bildirmiştir⁴⁶.

4.BİNA İNŞASI VE MALZEME ALIMI

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin bazı ek binalar yanında, yeni sanayi alet ve edevatına ihtiyacı bulunuyordu. Bunlar için 3.000 liraya yakın bir paraya ihtiyaç vardı. Ancak mektebin gelirleri bu miktar parayı ödemeye kâfi gelmiyordu. Başka kaynaklardan da bunun ödenmesine imkân yoktu. Bunun üzerine mektep yönetimi, maddi kaynak arayışına girmiştir. Bu arada mektebe gelir temin etmek üzere İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi tarafından bir piyango tertiplenmişti. Bunun üzerine Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Meclisi de, İzmir Hamidiye Sanayi Mektebinin tertiplemiş olduğu piyanonun yarısı derecesinde bir piyango tertip edilmesini kararlaştırmış ve bununla ilgili bir tertip pusulası hazırlamıştır. Daha sonra da konu hakkında bir mazbata hazırlanarak Adana Vilayeti'ne verilmiştir. Adana Vilayeti tarafından bu konu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek, gerekli iznin verilmesi istenmiştir. Dâhiliye Nezareti de 20 Ocak 1903 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda; mektebin talep ettiği piyanonun tertip edilmesi için gerekli işlemin yapılmasını istemiştir⁴⁷. Bu arada Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için memleket içinden ve bazı durumlarda da yurt dışından ders araç ve gereci satın alınmıştır. Mesela; Mektep için Avrupa'dan bir adet planya ithal edilmiştir. Bunun için Adana Meclisi-i İdare-i Vilayet tarafından Rüsumat Emanetinden, adı geçen aletten gümrük resmi alınmaması talep edilmişti. Bunun üzerine Rüsumat Emaneti, konu hakkında 5 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yi Devlet'e bir tezkire göndermiştir. Konu 19 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşmede adı geçen aletin Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için gerekli olan aletlerden olduğu tespit edilmiştir. Bu sebepten dolayı, adı geçen aletten gümrük resmi alınmaması hakkında bir karar alınmıştır⁴⁸. Daha sonra Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesi tarafından konu hakkında Sadaret'e bilgi verilmiştir. Sadaret'te 21 Haziran 1909 tarihinde Rüsumat Emaneti'ne gönderdiği tezkirede, Şûra-yi Devlet Nafia ve Maarif Dairesinin konuya dair almış olduğu karara göre işlem yapılmasını istemiştir⁴⁹.

⁴⁶ Aynı Belge. Lef.5.

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (BOA. DH. MKT.) Nr.560/54. Lef.1

⁴⁸ BOA. BEO. Nr.3581/268505. Lef.1

⁴⁹ Aynı Belge. Lef.2.

Bunun yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için Avrupa'dan iki balya kösele ile bir adet reçine aleti ithal edilmişti. Bu sebepten dolayı Adana Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından Rüsumat Emaneti'nden adı geçen eşyalardan gümrük resmi alınmaması talep edilmişti. Bunun üzerine Rüsumat Emaneti, konu hakkında 12 Mayıs 1909 tarihinde Şûra-yı Devlet'e bir tezkire göndermiştir. Konu 13 Haziran 1909 tarihinde Şûra-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşme sonunda, adı geçen eşyalardan gümrük resmi alınmamasına dair bir karar alınmıştır⁵⁰. Daha sonra adı geçen daire tarafından alınan karar hakkında Sadaret'e bilgi verilmiştir. Sadaret'te 25 Haziran 1909 tarihinde Rüsumat Emaneti'ne gönderdiği tezkirede; Şûra-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesi tarafından alınmış olan karara uygun olarak işlem yapılmasını istemiştir⁵¹.

6.GELİRLER

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirleri arasında mahallinden alınan özel vergiler başta gelmektedir. Bunun yanında tahsis edilen binaları işletmek ve tahsil edilmekte olan vergilerden istisna edilmek gibi hususlar da gelir arttırıcı tedbirler olarak düşünülmüştür.

6.1. Bina Tahsisi

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine gelir temin etmek için, işletilmek üzere mektebe bina tahsis edilmesi merkezi yönetimden talep edilmiştir. Bunlar arasında Maliye Cemiyeti tarafından çalıştırılan Gün Hanı bulunmaktadır. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Nazırı ve Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası Reisi Ali Sadi Efendi ve arkadaşları tarafından Padişah'a sunulmak üzere bir dilekçe hazırlanmıştır (18 Ekim 1900). Bu dilekçede şu hususlara dikkat çekilmiştir. "Adana'da bulunan Gün Hanı, Maliye Cemiyeti tarafından işletilmektedir. Buradan yıllık 7-8 bin kuruş gelir elde edilmektedir. Ancak bu gelir adı geçen hanın tamiri için kullanılmaktadır. Bu han Adana Hamidiye Sanayi Mektebine terk edildiği takdirde, burası yardım yoluyla tamir ettirilecektir. Daha sonra da buradan 200-300 bin kuruş miktarında bir gelir elde edilebileceği düşünülmektedir. Elde edilen bu para da mektebin gelişmesi için harcanacaktır"⁵². Bu dilekçe Adana Valiliği tarafından 24 Ekim 1900 tarihinde gereğinin yapılması arzıyla Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetine gönderilmiştir⁵³.

6.2.Vergi Gelirleri

⁵⁰ BOA. BEO. Nr.3586/268933, Lef.1.

⁵¹ Aynı Belge. Lef.2.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat (BOA. Y. MTV.), Nr.208/7. Lef.2.

⁵³ Aynı Belge. Lef.2.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirleri içinde mahallinden alınan özel vergiler başta gelmektedir. Mesela; Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin 1902 yılının Eylül ayından 1903 yılının Ağustos ayı sonuna kadar tanzim edilen bir yıllık gelir ve giderler bütçesinde, talebelerin ihtiyacı ile mektebin muhtelif masrafları yanında, çalışanların maaş ve ücretleri için 120.000 kuruşa yakın bir paraya ihtiyaç olduğu görülmüştü. Mektebin gelirleri ise 65.000 kuruş civarındaydı. 50.000 kuruş açık bulunuyordu. Yalnız Ankara ve emsali mahallerde sanayi mektebi menfaatine Zebhiye resmine zam yapılmıştı. Bunun için bütçede meydana gelen adı geçen açığın kapatılması için, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi İdare Heyeti tarafından da, Zebhiye resmine bir miktar zam yapılması hakkında Adana Vilayetine bir dilekçe verilmiştir. Bunun üzerine Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından bir mazbata hazırlanmıştır. Adana Vilayeti bu mazbatayı gereğinin yapılması için Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Dâhiliye Nezareti de 20 Ocak 1903 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda; adı geçen mektebin menfaatine olarak vilayet içinde kesilecek olan koyun ve keçilerden 20'şer para, sığırlardan 40'ar para resm alınması hususunda gereğinin yapılması istenmiştir⁵⁴. Yine Zebhiye⁵⁵ Resmine Girit İanesi ismiyle bir ek yapılmıştı. Ancak Adana mahalli idaresinde, zaman içinde bu ek resme ihtiyaç kalmadığı konusunda bir düşünce hâsıl olmuştu. Bu sebepten dolayı Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından, Hamidiye Sanayi Mektebinin idaresinin temini ve gelişiminin devamı için, bu resmin adı geçen mektebe terk edilmesi yönünde bir karar alınmıştı. Konu ile ilgili hazırlanmış olan mazbata Adana Vilayeti tarafından 2 Şubat 1903 tarihinde Sadaret'e gönderilmişti. Ancak Sadaret bu talebe bir cevap vermemişti. Adana Vilayeti 22 Nisan 1903 tarihinde Sadaret'e konu ile ilgili bir mazbata daha göndermiştir⁵⁶. Bunun üzerine Adana Vilayetinin mazbataları, Sadaret tarafından Maarif Vekâletine gönderilmiştir. Ancak Girit İanesi ismi altında toplan paranın bir kısmı, muhtaç insanlar ile Girit Muhacirlerinin ihtiyaçları için harcanmaya devam ediyordu. Bunun yanında 20 Nisan 1903 tarihli Padişah iradesi ile Girit İanesinin bir kısmının da, açılmasına karar verilmiş olan Şam Tıbbiye Mektebi ile daha sonra açılacak olan Tıbbiye Mekteplerinin masraflarına harcanmasına izin verilmişti. Bu gerekçelerle Adana Vilayetinin talebinin yerine getirilemeyeceği Maarif Nezareti tarafından 26 Mayıs

⁵⁴ BOA. DH. MKT. Nr. 560/54.

⁵⁵ Zebhiye resmi; Kasaplardan kestikleri hayvanlar için alınan vergi, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s.1174

⁵⁶ BOA. DH. MKT. Nr.671/60. Lef.3.

1903 tarihinde Sadaret'e bildirilmiştir⁵⁷. Konu hakkında Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgi, adı geçen nezaretçe 31 Mayıs 1903 tarihinde Adana Vilayetine aktarılmıştır⁵⁸.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin zaruretten dolayı bütçe haricinde inşa edilmiş olan binaları ile sanathaneleri için alınan alet ve edevat için 100.000 kuruştan fazla bir para harcanmıştı. Ancak bu para borç olarak alınmıştı. Ayrıca mektebin 1903 yılı masraflarının yarısı bile temin edilememişti. Bunun yanında mektebe getirilen ustaların maaşları ile sanathanelerin masrafları verilemiyordu. Bunun için mektebin sanathaneler bölümü kapanma derecesine gelmişti. Meydana gelen para ihtiyacının hiç kimseye yük olmayacak surette hafif ve umumi bir yardımla temin edilmesi gerekiyordu. Bu gerekçelerle Adana Vilayeti Meclis-i İdaresi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Adana'nın Seyhan köprüsünden şehre girecek olan yüklü arabalardan geçici olarak ikişer metelik, hayvanlardan birer metelik Duhuliye⁵⁹ resmi alınması talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti de 22 Nisan 1903 tarihinde Sadaret'e konu hakkında bilgi vermiştir. Bunun üzerine konu ile ilgili olarak Sadaret tarafından 27 Nisan 1903 tarihinde Şûra-yi Devlet'e bir tezkire gönderilmiştir. Bu tezkire 18 Haziran 1903 tarihinde Şûra-yi Devlet Maliye Dairesinde görüşülmüştür. Burada yapılan görüşme sonunda, alınacak olan yardımın azlığından ve memleket çocuklarının istifadesi için kullanılacak olmasından dolayı, bu talep uygun görülmüştür⁶⁰.

Bunun üzerine Sadaret tarafından 24 Haziran 1903 tarihinde bir irade tasarısı hazırlanmıştır. Sadaret tarafından hazırlanan bu irade tasarısı 1 Temmuz 1903 tarihinde Padişah tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir⁶¹.

Dâhiliye Nezareti konu ile ilgili iradenin onaylanmış olduğunu 7 Temmuz 1903 tarihinde Adana Vilayetine bildirmiştir⁶².

Ancak zaman içinde bu resmin alınmaması yönünde Adana'dan bazı talepler merkezi yönetime iletilmiştir. Şöyle ki; Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin açılışı sırasında 1.000 lira borç alınmıştı. Bu borcun ödenmesi ve mektebin idaresini temin etmek için dışarıdan şehre girecek yüklerden Seyhan köprüsünden geçici olarak Duhuliye Resmi alınıyordu. Bu arada Hazine tarafından 1912 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne 140 bin kuruş tahsis

⁵⁷ Aynı Belge. Lef.4.

⁵⁸ Aynı Belge. Lef.5

⁵⁹ Duhuliye resmi; Bir yere girmek için verilen ücret. F. Devellioğlu, a.g.e. s.191

⁶⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye Nezareti (BOA. İ. DH.) Nr.1411/21. Lef.1; BOA. DH. MKT. Nr.560/54

⁶¹ BOA. İ. DH. Nr.1411/21 Lef.2; BOA. DH. MKT. nr.560/54

⁶² BOA. DH. MKT. 560/54

olunmuştu. Bu gerekçelerle Fabrikatör Bosnalı Salih ve arkadaşları tarafından bahse konu köprüden geçen yüklerden alınmakta olan Duhuliye Resminin alınmaması için Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bunun üzerine konu hakkında merkezi yönetim ile taşra yönetimi arasında bazı görüşmeler cereyan etmiştir. Daha sonra Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'nin tezkiresi 19 Mart 1912 tarihinde Şûra-yi Devlet'e havale edilmiştir. Konu hakkında Şûra-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesinde 1 Kasım 1912 tarihinde bir görüşme yapılmıştır. Burada yapılan görüşme sonunda; Adana Vilayeti Meclis-i Umumisi tarafından alınmakta olan Duhuliye Resminin mektebin 1912 yılı bütçesine varidat olarak kaydedildiği tespiti yapılmıştır. Ayrıca mektebin 1.000 lira olan borcunun kapatılıp kapatılmadığının bilinmediği ve 140 bin kuruş ile mektebin idaresinin temini edilip edilmeyeceği konusunda bilgi bulunmadığı hususu üzerinde durulmuştur. Daha sonra da bu hususların açıklanması gerekçesiyle evrakın iade edilmesine karar verilmiştir⁶³.

6.3. Vergiden Muaf Olma

Adana'da yayınlanan vilayet gazetesinden pul resmi tahsil ediliyordu. Bu resmin alınmamasına dair bir talep mektep yönetimi tarafından gündeme getirilmiştir. Şöyle ki; Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin gelirlerini arttırmak ve gelişiminin devamını sağlamak için Vilayet Matbaasının İdaresi, mektebe verilmişti. Yalnız matbaanın idaresi, vilayet gazetesinin cüzi bir miktar olan abone bedeline münhasır kalmıştı. Bunun yanında İstanbul gazetelerinden pul resmi alınmadığı biliniyordu. Bu gerekçe ile Adana Vilayeti tarafından 18 Şubat 1903 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; vilayet gazetesinden pul resmi alınmaması talep edilmiştir⁶⁴. Bununla birlikte başka vilayetlerden de bu konu da merkezi yönetime bazı talepler gelmişti. Ancak pul resmi Düyûn-ı Umumiye İdaresinin gelirleri arasında bulunuyordu. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti'nden 4 Mart 1903 tarihinde Adana Vilayetine gönderilen yazıda; talebin yerine getirilemeyeceği bildirilmiştir⁶⁵.

7.ÖDENEK

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne bazı zamanlarda vilayet bütçesinde ödenek ayrılmıştır. Mesela; Bu mektebe iki dershanenin ilave edilmesi zaruri görülmüştü. Bunun için yapılan keşif neticesinde bu mahallin 58 bin kuruşa meydana gelebileceği anlaşılmıştı. İnşaatın bir kısım parası değişik kaynaklardan tedarik edilecekti. Ancak malzeme bedeli olarak 25.000 kuruşa ihtiyaç

⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra_yi Devlet (BOA. ŞD.), Nr.2141/26

⁶⁴ BOA. DH. MKT. Nr.671/60. Lef.1.

⁶⁵ Aynı Belge. Lef.2.

bulunuyordu. Bu paranın hususi bütçeden harcanması gerekiyordu. Bunun için adı geçen miktarın içinde bulunulan sene bütçesinin 16. Faslının 2. Maddesindeki daimi masraflardan, fevkalade bütçenin 12. Maddesinde bulunan Umumi Meclis Dairesi inşaat masrafları faslına nakledilmesi gerekiyordu. Bu konu hakkında Vilayet Encümeni tarafından bir karar alınmıştır. Daha sonra bu konuyla ilgili olarak Adana Vilayeti tarafından 3 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir⁶⁶. Ancak Dâhiliye Nezareti 7 Ekim 1916 tarihinde Adana Vilayetine; adı geçen paranın Fevkalade Bütçede sanayi mektebine ilave olacak derslane inşaatı masrafları namıyla açılacak mükerrer 8. Faslına naklinin icap ettiğini bildirmiştir⁶⁷. Bunun üzerine Adana Vilayet Encümeni tarafından Dâhiliye Nezareti'nin talebi doğrultusunda yeni bir karar alınmıştır. Alınan bu karar hakkında Adana Vilayetince 29 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir⁶⁸. Dâhiliye Nezareti de konu ile ilgili olarak bir irade tasarısı hazırlamış ve 30 Ekim 1916 tarihinde Sadaret'e göndermiştir⁶⁹. Bunun üzerine Sadaretçe hazırlanmış olan irade 6 Kasım 1916 tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştır. Bu irade de, "Adana Vilayetinin sene-yi haliye adi muvazene-i hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesinden 25.000 kuruşun bi-tenzil fevkalade muvazene-yi hususiyesinde sanayi mektebine ilaveten inşa olunacak derslane mesarif-i inşaiyesi namıyla açılacak mükerrer 8. Faslına nakline mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁷⁰. Sadaret tarafından 7 Kasım 1916 tarihinde iradenin Padişah tarafından onaylandığı Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷¹. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında 8 Kasım 1916 tarihinde Adana Vilayetine bilgi vermiştir⁷². Yine Adana Hamidiye Sanayi Mektebi için satın alınacak olan makine bedelinin ödenmesi için, fazla varidat karşılık kabul edilerek vilayetinin 1919 yılı fevkalade bütçesinde yeniden açılacak olan 2. Faslına 50 bin kuruşluk ek tahsisat verilmesi 10 Mayıs 1919 tarihinde Adana Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'nden istenmiştir. Dâhiliye Nezareti de 29 Mayıs 1919 tarihinde Sadaret'e bilgi vermiştir. Bunun üzerine Sadaretçe konu hakkında hazırlanmış olan irade, 7 Haziran 1919 tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştır⁷³. İradenin onaylandığı

⁶⁶ BOA. DH. UMVM. Nr.16/24. Lef.1.

⁶⁷ Aynı Belge. Lef.2.

⁶⁸ Aynı Belge. Lef.3.

⁶⁹ Aynı Belge. Lef.4.

⁷⁰ Aynı Belge. Lef.5.

⁷¹ Aynı Belge. Lef.6.

⁷² Aynı Belge. Lef.7.

⁷³ BOA. DH. UMVM. Nr.16/42. Lef.1.

Sadaret tarafından 10 Haziran 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁴. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında Adana Vilayetini bilgilendirmiştir⁷⁵.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin daimi masrafları olarak 1919 senesi muvazene-yi hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesindeki 497.500 kuruş tahsisat bulunuyordu. Ancak bunun 102.000 kuruşu daha sonra mektep müdürlüğünün teklifi ve vilayetin kararı üzerine adı geçen faslın 1. Maddesine nakledilmişti. Daimi masraflar maddesinde kalan 377.500 kuruşun da hepsi harcanmış ve tahsisat kalmamıştı. Ancak mektebin sene sonuna kadar üç aylık idaresini temin edecek daha 207.450 kuruşa ihtiyacı vardı. Bunun üzerine Vilayet Encümeni tarafından 8 Aralık 1919 tarihinde fazla varidatın karşılık kabul edilmesiyle, adı geçen miktarın ilave tahsisat olarak 16. Faslın 2. Maddesine eklenmesine karar vermiştir. Bunun üzerine Adana Vilayeti tarafından 14 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir⁷⁶. Dâhiliye Nezareti tarafından da 27 Aralık 1919 tarihinde bir irade tasarısı hazırlanarak, Sadaret'e gönderilmiştir⁷⁷. Bunun sonunda Sadaret'in hazırlamış olduğu irade, Padişah tarafından 3 Ocak 1920 tarihinde onaylanmıştır. Bu irade de, "Fazla varidat irae olunarak Adana Vilayetinin seneyi haliyede de meri olan 1918 senesi muvazene-yi hususiyesinin 16. Faslının 2. Maddesine 207.450 kuruş tahsisat ilavesine mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁷⁸. Sadaret tarafından 4 Ocak 1920 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; konu ile ilgili olarak Padişah iradesinin onaylandığı bildirilmiştir⁷⁹. Dâhiliye Nezareti de konu hakkında 7 Ocak 1920 tarihinde Adana Vilayetine bilgi vermiştir⁸⁰. Bunun yanında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin iç kısmında inşa edilmekte olan mahallin inşaat masrafları için mevcut tahsisat yetersiz kalmıştı. Bunun üzerine onaylanan Padişah iradesi gereği 1919 senesi bütçesinde yeniden açılmış olan 3. Fasla 400.000 kuruş para ayrılmıştı. Daha sonra bu para da sarf edilmişti. Ancak inşaatın tamamlanabilmesi için 169.310 kuruş 10 para daha sarf edilmesi gerekmiş ve 49.843 kuruş 10 para da içinde bulunan 1920 senesine borç olarak devir etmişti. Böylece toplam 219.153 kuruş 20 paralık ek bir tahsisa ihtiyacı vardı. Bunun için Vilayet Encümeni tarafından 5 Nisan 1920 tarihinde 1919 senesi bütçesinin fevkalade kısmının 1. Faslında bulunan Adana Karataş yolu inşaatı tertibinde mevcut olan 2 milyon kör

⁷⁴ Aynı Belge. Lef.2.

⁷⁵ Aynı Belge. Lef.3.

⁷⁶ BOA. DH. UMVM. Nr.16/47. Lef.1.

⁷⁷ Aynı Belge. Lef.2.

⁷⁸ Aynı Belge. Lef.3.

⁷⁹ Aynı Belge. Lef.4.

⁸⁰ Aynı Belge. Lef.5.

kuruştan 219.153 kuruş 20 paranın yeniden açılan 3. Fasla aktarılmasına karar verilmiştir. Adana Vilayeti de 3 Mayıs 1920 tarihinde konu hakkında Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir⁸¹. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, konu ile ilgili olarak bir irade tasarısı hazırlayarak, 24 Mayıs 1920 tarihinde Sadaret'e göndermiştir⁸². Sadaretçe hazırlanan irade, Padişah tarafından 6 Haziran 1920 tarihinde onaylanmıştır. Bu irade de, "Adana Vilayetinin 1919 senesi Fevkalade bütçesinin 1. Faslından 219.053 kuruş bi-tenzil 3. Faslına nakli ve ilavesine mezuniyet verilmiştir", denilmiştir⁸³. Daha sonra Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iradenin onaylandığı bilgisi verilmiştir⁸⁴. Dâhiliye Nezareti de 9 Haziran 1920 tarihinde Adana Vilayetini konu hakkında haberdar etmiştir⁸⁵.

SONUÇ

Tanzimat'ın ilanından sonra başlayan eğitimde modernleşme faaliyetleri Sultan II. Abdülhamid Döneminde önemli bir hız kazanmıştır. Buna bağlı olarak bu dönemde mesleki ve teknik eğitim de yaygınlaşmaya başlamıştır. XX. Yüzyılın başında açılan mesleki ve teknik mekteplerden birisi de Adana Hamidiye Sanayi Mektebidir. Adı geçen mektebin idaresi ile ilgili iki heyet bulunmaktadır. Bunlardan birisi mektep meclisi, diğeri de idare meclisidir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi 5 yıl süreli olan bir mekteptir. Bu mektepte talebeler kültür derslerinin yanında, dini dersler ile yabancı dil dersleri de görmüşlerdir. Ancak müfredat programında teorik derslerin haftanın hangi günü görüleceği belli değildir. Bu mektepte Demircilik, Marangozculuk, Kunduracılık, Terzilik ve Matbaa Bölümü bulunuyordu. Talebeler usta çırak ilişkisi içinde sanathanelerde sanatlarını öğrenmişlerdir. Mektep de Müslüman muallim ve ustaların yanında Gayri Müslim olanlarda mevcuttu.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'ne, ihtiyaç meydana geldiği zaman ilave binalar yapılmış, ayrıca muhtelif alet ve edevat alınmıştır. Bunlardan bazıları Avrupa'dan ithal edilmiştir. İthal edilen malzemeler devlet tarafından gümrük resminden muaf tutulmuşlardır. Mektebin gelir kaynakları arasında mahalli olarak alınan vergiler ve vilayet bütçesinden aktarılan ödenekler bulunmaktadır. Devletin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik şartlardan dolayı Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin karşılaştığı önemli meseleler arasında alet ve edevat yokluğu, kalifiye personele sahip olamama ve kâfi miktarda maddi kaynağın

⁸¹ BOA. DH.UMVM. Nr.16/50. Lef.1

⁸² Aynı Belge. Lef.2.

⁸³ Aynı Belge. Lef.3.

⁸⁴ Aynı Belge. Lef.4.

⁸⁵ Aynı Belge. Lef.5

olmaması bulunmaktadır. Bu nedenden dolayı mahalli halkın vermiş olduğu önemli desteğe rağmen, bu mektepten beklenen faydanın yeteri kadar sağlanamadığı düşünülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde açılmış olan Adana Hamidiye Sanayi Mektebi ve benzeri mektepler, Cumhuriyet Döneminde ülkemizde uygulanan mesleki ve teknik eğitimin öncü kuruluşlarından olmuşlardır. Böylece Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin, Sultan 2. Abdülhamit Döneminde açılmış olduğu ve bu günde Türk eğitimine hizmet eden bir önemli bir eser konumunda bulunduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV BELGELERİ

1.1.OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ (BOA)

Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Belgeleri (Y.MTV)

Sadaret Mühimme Kalem Belgeleri (A.MKT.MHM)

Bab-1 Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)

Şûra-yi Devlet Belgeleri (ŞD.)

İrade. Dâhiliye Nezareti Belgeleri (İ.DH)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem Belgeleri (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalem Belgeleri (MF.MKT)

2.KİTAP VE MAKALELER

Çakmak, Erdem, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:30, Sayı: 90, Ankara 2014, Sayfa:49-81.

Çınar, Ebubekir, XIX. *Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mesleki ve Teknik Eğitim*, Konya 2007, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998

Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1996)*, Ankara 1996

Fırat, Nurcan İnci, "Konya'daki Eski Sanayi Mektebi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:XXIX, Ankara 2005, Sayfa:345-373.

Karataşer, Büşra, "Konya Hamidiye Sanayi Mektebi (1901-1906)", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırklareli 2017, Sayfa: 121-138.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, Ötüken Yayınları

Öztürk, Cemil, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu; İslahaneler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, Sayfa:427-442.

Öztürk, Cemil, "İslahane Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:19, İstanbul 1999, Sayfa:190-191

Semiz, Yaşar, Kuş Recai, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, Konya 2004, Sayfa: 275-295

Yıldırım Mehmet Ali, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:31, Sayı:52, Ankara 1912, Sayfa:135-170

Yıldırım Mehmet Ali, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:37, Sayı:37, Trabzon 2013, Sayfa:71-90.

Yıldırım, Mehmet Ali, "Mesleki Teknik Eğitimin Gelişimi; Vilayet Sanayi Mektepleri", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu, Selanik 20-21 Şubat 2014, Bildiriler*, Cilt:2, Ankara 2014, Sayfa.217-234.

3.SÜRELİ YAYINLAR

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1289

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1296

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1316

Adana Vilayeti Salnamesi, Adana 1318

Düstur

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1319 Salname-i

Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Asr Dârü'l Hilâfeti'l Âliye 1321.